

KÜÇÜK VE ORTA CÜZ KAZAK HANLIKLARINDA RUS HAKİMİYETİNİN KURULMASI

ESTABLISHMENT OF RUSSIAN DOMINATION IN SMALLEST AND MIDDLE HORDE KAZAKH KHANATE

Muhittin KAVIK

Bakü Devlet Üniversitesi, Umumi Tarih Doktora Programı, Bakü / Azerbaycan.

ORCID ID: 0000-0003-2593-4734

Özet

XV asırda halk olarak ortaya çıkan Kazaklar, Kasım Hanın (1511-1521) döneminde, Deşti Kıpçak'ın en güçlü devleti haline geldi. Kasım Han gibi güçlü hakimiyeti olan hanlar dönemlerinde, Kazak Hanlığı, iç ve dış düşmanlarına karşı kuvvetini korudu. Fakat güçlenen Kalmuklar, Kazakları hem doğuda hem de batıda hayatta kalma savaşları etmelerine sebep oldu. XVIII asrın başlarında, bütün gücünü Kazaklara sevk eden Cungarlar sebebi ile Kazak Hanlığı dönemi sona erdi.

Kazaklar, Kalmuk savaşları sonucunda Rus ve Hive sınır hattına göç ettiler. Bu durumun yanında, Kazak hanları arasındaki hakimiyet mücadelesi, Kazak hanlarını Rus hakimiyetine kabule itti. Kazaklarda ne zaman kurulduğu belli olmayan üç Cüz halinde teşkilatlanmışlardır. Cüz hanlarının yerel bağımsızlığı, XVIII asırda Tauke Hanın Yedi yargısı ile hukuki statü kazandı. Cüz hanlarının yerel bağımsızlığı, bütün Kazakların hanı olma mücadelesine dönüştü.

Makalenin yazılma maksadı, Kazakların idareci grupları olan Küçük ve Orta Cüzler üzerinde Rus hakimiyetinin kurulması ortaya koyulmasıdır. Makalede, Rus sınırında olan Küçük Cüzün Rus hakimiyetine kabulü ve Orta Cüz Kazakları üzerinde Rus hakimiyetinin kurulması kaydedildi. Küçük Cüz Kazak Hanı Ebulhayr Hanın Rus hakimiyetine kabule giden yolu ve Orta Cüz-Rusya ilişkilerinin 1730-1740 yılları arasındaki karışık durumu ve sonuçta ilişkilerin Rusya lehine kurulması ile devam etti. Ayrıca, Kazak-Rus ilişkilerinde merkez halinde olan Orenburg'un kurulması ve önemi kaydedildi.

Anahtar kelimeler: Çarlık Rusyası, Küçük ve Orta Cüz Kazakları, Ebulhayr Han, Rus Hakimiyeti.

Abstract

The Kazakhs, who emerged as a people in the XV century, became the most powerful state of Desht-i Kipchak during the reign of Kasim Khan (1511-1521). During the periods of strong dominion khans such as Kasim Khan, the Kazakh Khanate maintained its strength against its internal and external enemies. But the growing strength of the Kalmyks caused the Kazakhs to fight for survival in both the east and the west. At the beginning of the 18th century, the Kazakh Khanate period came to an end due to the Jungars, who sent all their power to the Kazakhs.

As a result of the Kalmyk wars, the Kazakhs migrated to the Russian and Khiva border lines. In addition to this situation, the struggle for dominance among the Kazakh khans pushed the Kazakh Khans to accept Russian domination. They were organized in the form of three

Hordes, which is unknown when it was founded in the Kazakhs. The local independence of the Horde khans gained legal status in the XVIII century with the Seven jurisdictions of the Tauka Khan. The local independence of the Horde khans turned into a struggle to become the khan of all Kazakhs.

The purpose of writing the article is to reveal the establishment of Russian domination over the Small and Middle Hordes, which are the administrative groups of the Kazakhs. In the article, the acceptance of the Small Horde, which was on the Russian border, to Russian domination and the establishment of Russian domination over the Middle Horde Kazakhs were recorded. The path of the Smallest Horde Kazak Khan, Abul-Khayr Khan, to the acceptance of Russian domination, and the mixed state of the Middle Horde-Russia relations between 1730 and 1740, and the establishment of relations in favor of Russia continued. In addition, the establishment and importance of Orenburg, which is the center of Kazakh-Russian relations, was recorded.

Key words: Tsarist Russia, Smallest and Middle Hordes Kazakhs, Abul-Khayir Khan, Russian Domination.

1.GİRİŞ

Kazaklarda Rus hakimiyetini kabul etmeleri yönünde görüşmeleri, 1710 yılındaki Cungar savaşları sebebi ile zor durumda kalan Kazaklara yardım edilmesi için Sibirya Genel Valisi Gagarin'e yardım etme emri verilmesi ile başladı. Gagarin, Kazak Hanı Tauke Han ve Küçük Cüz idarecileri Ebulhayr ve Kayıp Muhammed ilişkileri ile Kazakların Rus hakimiyetine kabulü sonucuna vardılar. Ayrıca, Gagarin bu ilişkileri zamanında, Rusya'nın Türkistan ticareti için bazı imtiyazlar elde etti (Ziyayev 1983: 82). Gagarin'in siyasi faaliyetleri sonucunda Rusya İrtiş nehri bölgelerine yerleşti ve İrtiş sınır hattının kurulması kolaylaştırdı (Doğan 2021: 63). Bütün bu siyasi ilişkilere rağmen ilişkilerde aktif rol oynayan Gagarin'in Moskova'ya çağırılması ve Kazak Hanı Tauke Han'ın ölümü, Rusları Kazak topraklarından uzaklaştırdı. Kazak-Rus siyasi ilişkilerinde yakınlaşma olmasına rağmen Küçük Cüz idarecileri olan Ebulhayr Han'ın Birsik şehrine hücumu etti ve Kayıp Muhammed Han ise rakibi olan Ebulhayr'a karşı I Petro'ya sonsuz barış ve ittifak teklif etti (Öteniyaz 2004: 300 – Levşin 1996: 166). Bu durum, Kazak hanları arasındaki mücadelenin harici tehlikelere rağmen devam ettiğini ortaya koyuyor.

XVIII. asrın başlarında Küçük Cüz'de hakimiyette olan hanlar, Ebulhayr ve Kayıp Muhammed, birbirinden bağımsız Rus hakimiyetine kabul edilmek için müracaat ettiler. Rus Çarı I Petro, Kazak hanlarının müracaatını, İsveç savaşları ve Cungarlar ile savaşma ihtimali olduğu için kabul etmedi. Bu devirde, I Petro, karışık siyasi durumda olan Kazakların iç işlerine müdahale etmeyip, dikkatle takip ediyordu.

1723 yılında ağır Cungar mağlubiyeti ile Kazakların büyük bir kısmı, Rus sınırlarına ve Hive Hanlığı arazilerine göç etti. Bu durum, Kazaklarda Rus yardımı arama sonucunu getirdi. Ayrıca, Rus hakimiyetine kabul etme sürecini başlattı. Ebulhayr Han, Kazakların Cungar tehdidine karşı ordularını birleştirme kararı aldıkları 1726 yılında tekrar, Rus hakimiyetine kabul edilmek için müracaat etti (Eski Dev. 2013: 253-254). Fakat, Ebulhayr Han'ın Rusya'ya ikinci müracaatı da kabul edilmedi.

I Petro, 1723 yılındaki İran seferinden dönüş yolunda iken Astarhan'da, fikirlerine önem verdiği devlet adamı A. İ. Tevkelev ile Kazaklar hakkında müzakere etti. I Petro, Tevkelev ile müzakereleri zamanında Rusya'nın zenginleşmesi için Altın topraklara (Ceyhun, Seyhun ve Doğu Türkistan) ele geçirme meselesi müzakere edildi. I Petro, Altın topraklara ulaşmak için tek yolun Kazakların şartsız Rus hakimiyetine kabul etmeleri gerektiğini vurguladı. I Petro, Kazakların Rus hakimiyetine kabul etmeleri için 1 milyon rubleye kadar para harcanabileceğini ortaya koydu. 1731 yılında Kazaklara Rus elçisi olarak giden Tevkelev'e 2 bin ruble yol harcı verildi (Razniye Bumagi. 1852: 16). Bu durum, I Petro'nun sözünü ettiği 1 milyon rublenin döneme göre oldukça yüksek bir meblağ olduğunu ortaya koyar. Ayrıca, I Petro, Tevkelev ile müzakereler zamanında Kazak toprakları için tarih kitaplarına geçen "Şarkın kapısı" adını ilk defa kaydetti. I Petro, Kazakların şartsız Rus hakimiyetini kabul etmesi gerekliliği siyasetini ortaya koydu. Fakat, bu siyaseti uygulayamadan 1727 yılında öldü. I Petro'nun siyasetini devam ettiren ve gerçekleştiren Çariçe Anna İvanovna oldu. Çariçe Anna, devamlı Rusya'ya karşı isyan halinde olan Başkurtları bütünü ile itaat ettirdi ve Kazaklara Rus hakimiyetini kabul ettirdi (Yorulmaz 2013: 70 – Kuzembayuli 2006: 137).

Çar I Petro, 1723 yılındaki İran seferinde, Hazar Denizinin batı sahillerini işgal etmişti. Fakat, Çar, Hazar ve Üstyurt üzerinden Hive'ye nüfuz etmenin zor olduğunu anladı. Böylece, Çar, Rusya'nın işgalcilik siyasetini Kazak topraklarına çevirdi (Ziyayev 2007: 58).

Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesi meselesi hakkında görüşler, genellikle iki kısma ayrılır. Bunlardan birincisi; Kazakların Cungar savaşları sebebi ile ortaya çıkan siyasi, sosyal ve ekonomik kriz sebebi ile Rusya'ya yakınlaştı. Kazak sınır hattına birçok kale inşa eden Rusya, sınır arazilerinde istikrarı kısmen temin etti ve ekonomik faaliyetler, Kazak bozkırının iç kısımlarından daha iyi durumda idi. Siyasi birliğin dağıldığı Kazaklar, Rus hakimiyetine kabul etmeye yöneldiler. Bu görüşü savunanlara göre, Rusya gibi güçlü ve merkeziyetçi devlet, harici koruyucu arayışında olan herkesi, kendisine çekiyordu. Sosyal ve ekonomik yönden ise, Felaket yılları yaşayan Kazakların yerleştikleri yerlerden kaçmaları ile nüfusun Kazak topraklarının batısında ve güneyinde toplandılar. Nüfus artışı ile toprakların azlığı ve yeniden paylaşılması problemi ortaya çıktı ve bu durumun hakimiyet mücadelesi halindeki Kazak idarecileri tarafından çözülemeyecek bir mesele olmasıdır. Bütün bu sebeplerle, Kazakların Rus hakimiyetini kabulünün gönüllü olduğunu kaydettiler (Eski Dev. 2013: 255 – Apolova 1948: 192 – Dobrosmslov 1900: 6 – İstoriya 1949: 7 – Levşin 1996: 170).

Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesindeki ikinci görüş; 1730 yılında birbirinden tamamen bağımsız olan Kazak Cüzleri'nde, hanların ve sultanların hakimiyet mücadelesine başlaması idi. Rus hakimiyetini kabul edilen ilk Kazak Hanı olan Ebulhayr Han, daha önce iki defa 1716 ve 1726 yıllarında müracaat etmişti. Fakat, kabul edilmemişti. Ebulhayr Han, sonuncu müracaatı olan 1730 yılındaki müracaatı ile Rus hakimiyetine kabul edilmek maksadına ulaştı. Ebulhayr, Ruslara kaleler inşa ettirip, yerleşecek ve hem muhaliflerinden hem de düşmanları olan Başkurtlar ve Kalmuklardan korunacaktı. Bu sebeplerin yanında, Ebulhayr, Rus hakimiyetine kabul edilmek için gönderdiği mektubu, Küçük Cüz'ün halk meclisi üyelerinden ve halkından gizlice gönderdi. Böylece Kazakların Rus hakimiyetini kabulü halkın gönüllü isteği ile değil, Cüz hanlarının siyasi oyunları ile oldu (Saray 2014: 99 – Togan 1981: 174 – Yorulmaz 2013: 86 – İstoriya 2011: 229).

Bu görüşlerden birincisini kabul etmek, mümkün değildir. Ebulhayrın talebi sonrasında, Kazaklara gönderilen Rus elçisi Tevkelev, Kazak topraklarına dahil olduğu anda, Kazakların Rus hakimiyetini değil, Kalmuklara karşı Rus yardımını aradığını anladı. Aslında, Ebulhayr Han'a, Rusya'ya elçi gönderme yetkisi veren halk meclisi üyeleri, ona yalnızca Kalmuklara karşı yardım talep etmesi için yetki vermiştiler.

2. KÜÇÜK CÜZDE RUS HAKİMİYETİNİN KURULMASI

Ebulhayr Han, 1723-1726 yılları arasındaki felaket yıllarından sonra toplanan Kazak orduları başkomutanı oldu. Ebulhayr'ın başkomutanlığındaki Kazaklar, Cungarlara karşı 1726 yılındaki Bulantı ve 1729 yılındaki Anrakay savaşlarında galibiyet kazandı. Bu durum, Ebulhayr Han'a halk arasında şöhret kazanmasına sebep oldu. Ebulhayr'ın kazandığı şöhret, diğer Kazak hanları ve sultanlarının ona düşman olması sonucunu getirdi. Ebulhayr, halk üzerindeki şöhretinden istifa ederek, 1730 yılındaki hanlık seçimi kurultayında Kazak hanı olmak istedi. Fikir birliğine varılamayan kurultaydan sonra hanlık iddiasında olan herkes, kendi hakimiyet arazilerine göç ederek, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Küçük Cüz hanı olan Ebulhayr'ın Kazak hanı seçilmek yolunda başarısız olmasında, onun birçok muhalifinin olması etkili oldu. Ebulhayr muhalifleri arasında en güçlülere: Küçük Cüzden Kayip Muhammet Han oğlu Batır Sultan; Orta Cüz'den Barak ve Ebulmambet sultanlar idi. Ebulhayr'ın destekçileri ise: Orta Cüz'den Semeke Han ve Büyük Cüz'den Jolbars hanlar idi. Yine Orta Cüz'den olup, 1740-1781 yılları arasında Kazak halkına yön veren isim olan Abilay ise, tarafsız idi (Yerofeyeva 2007: 251-252). Ebulhayr'ın başkomutanlık ile kazandığı şöhretinden istifade etmek istemesi meselesini kabul etmek mümkündür. Fakat, Semeke ve Jolbars hanların Ebulhayr'a destek olması kısmı ise, Semeke Hanın Ebulhayr-Rusya yakınlaşmasını engellemek için Başkurtlara hücumu (Levşin 1996: 182) ve Jolbars Han, Büyük Cüz'ün hanı olmasına rağmen Cungar Hanlığının hakimiyetinde ve bağımsız dış siyaset takip edemiyordu. Jobars Han, 1738 yılında Ruslarla ekonomik ilişkilerini geliştirmek için elçi gönderdiğinde, Cungarlar tarafından cezalandırıldı. Böylece, Jolbars Han'ın Ebulhayr'ı desteklemek bir tarafa, kendini koruyacak kuvvetinin olmadığını görüyoruz.

Ebulhayr Han'ın Rus hakimiyetine kabul edilmek için takip ettiği yolu kaydedecek olursak: Ebulhayr Han, esas maksadı olan Kazak hanı seçilmek için ettiği mücadelede başarısız oldu. Fakat bu maksattan da vazgeçmedi. Kendi hakimiyet bölgesi olan Küçük Cüz'e göç edip, bağımsızlığını ilan eden Ebulhayr Han, hakimiyetini bütün Cüz'de kabul ettire bilmedi. Ebulhayr'ın hanlığını, Küçük Cüz'ün bir kısmı ve Orta Cüz'ün batısındaki küçük bir grup kabul etti. Kendi hanları ve sultanlarının hakimiyetinden başka hakimiyet tanımayan Kazaklarda, Kazak Hanlığı meselesi, ortadan kalktı. Ebulhayr Han'ın artık önemi kalmayan bir makam için mücadeleye başladığı ortaya çıkıyor. Ayrıca, Ebulhayr'ın Kazak halkı üzerinde, savaş kahramanı gibi şöhret kazanması, onu hakimiyet mücadelelerine götürdü. Böylece, Ebulhayr Han, siyasi oyunlara başladı. Kendine çıkış yolu arayan Ebulhayr Han, daha önce ettiği gibi Rus hakimiyetine kabul etmek meselesini halk meclisinde müzakereye açtı. Halk meclisi üyeleri, Ebulhayr'ın fikrine karşı çıktı. Böylece farklı bir yol takip eden Ebulhayr Han, devam eden İdil Kalmukları, Başkurtlar ve Cungar savaşları sebebi ile yardım talep etmek için Rusya'ya elçi göndermek fikrini mecliste müzakereye açtı. Ebulhayr Han, devam eden savaşlarda başarılı olmak için sadece güçlü bir destek ile galip olunabileceğini, halk meclisi

üyelerine kabul ettirdi. Sonuçta, Seyitkul Koydagulov ve Kutlumbet Koştayev başkanlığındaki elçilik heyeti, Rusya'ya gönderildi. Kazak elçilik heyeti Başkurt Aldarbay'ın rehberliği ile yola çıktı. Ebulhayr'ın elçilik heyetinde, Küçük Cüz'den temsilcilerin olduğu gibi Orta Cüz'den de temsilciler dahil edildi. Ebulhayr'ın böyle bir heyet tertip etmesinde, Rusya'ya kendini bütün Kazakların hanı gibi göstermek istemesi idi. Kazak elçilik heyeti, rehber Aldarbay'ın tavsiyesi ile önce Ufa'ya gitti. Ufa valisi Baturlin tarafından iyi karşılanan elçilik heyeti, güvenlikleri temin edilerek, Petersburg'a gönderildi (Levşin 1996: 178). Başkurt Aldarbay'a Rusya tarafından verilen görevi hem Kazak elçilerini hem de Kazaklara gönderilen A. İ. Tevkelev'in güvenliklerinin temin edilmesi idi (Taymasov 2006: 84).

Ebulhayr'ın gizlice Rusya'ya müracaat etmesinin sebepleri: Kazak halkının bağımsızlığına olan sıkı bağımlıyı iyi bilen Ebulhayr, böyle bir teklifin kabul edilmesi bir tarafa kendisinin öldürülmesi sonucuna getirebilirdi ve halkın onayı olmadan edilecek müracaatın Rusya tarafından kabul edilmeyeceğini düşünmesi idi (Yorulmaz 2013: 88 – Kazahsko. 1961: 51-84).

Ebulhayr Han'ın Rus hakimiyetini kabul edilmek için Çariça Anna İvanovna'ya gönderdiği mektubun Rusçadan çevirisi:

“Petersburg'a Sayın Majestelerinin dikkatine.

En Büyük, En Asil, En Zengin ve En Akıllı, Muazzam Büyüklükte Toprakların Sahibi, Majesteleri İmparatoriçeye her gün her ay ve her yıl Tanrı'nın merhametiyle müreffeh devlet yönetimini diliyoruz. Bizim Siz Majestelerine başvurmamızın nedeni, Ural'ın arkasındaki sizin tebaanızdan Başkurt halkıyla yakın ilişkilerimizin olmadığıyla ilgilidir. Tamamıyla Siz Majestelerine itaatte bulunmak amacıyla Sizin tebaanızdan Aldarbay'la beraber huzurunuzda kendi elçimi gönderiyorum. Aldarbay Siz Majestelerine elçi göndermemizi istedi ve bu nedenle, biz Ebulhayr-han, bana itaat eden çok sayıda Orta ve Küçük Cüz Kazak halkıyla, hepimiz Sizin önünüzde eğiliyoruz, Sizin hizmetkârlarınız ve halkımla birlikte Sizin himayenizi istiyor ve Ural'ın arka tarafında yaşayan Sizin tebaanızdaki Başkurt halkıyla barış içinde yaşamak için Sizin yardımlarınızı bekliyoruz. Size her türlü refahı diliyoruz ve Sizin tebaanız olacağız.

[Teslim edenler] Baş Elçi Seyitkul, Kutlumbet ve arkadaşları” (Kazahsko. 1961: 34).

Ebulhayr Han, kaydettiğimiz gibi, Küçük Cüz'ün bir kısmı ve Orta Cüz'ün batısındaki küçük bir grup tarafından hanlığı kabul edilirdi. Fakat, Rusya'ya gönderdiği mektubunda, kendisini Küçük ve Orta cüzlerin hanı olarak kaydetti. Böylece, Ebulhayr, Rus hakimiyetini kabul edilmek için kendi meclisinde başladığı siyasi oyunlara devam ediyordu. Ayrıca, Ebulhayr'ın mektubunda kaydetmeyip, elçilerine şifahi tebliğ etmelerini istediği konular da vardı. Bunlar:

- Başkurtlar gibi sadakatle hizmet etmeyi ve vergi vermeyi söz verecekler;
- Ruslara tabi olan halklardan Kazaklara zarar gelmemesi, herhangi bir harici hücum olursa Ruslar onları koruması ve Ruslara tabi kabul edilmelerini;
- Önce Cungarlar ve İdil Kalmukları ile savaşmış, barış ettiklerini, fakat Başkurtların barış etmeye yanaşmadıklarını ve Çariçenin onları barışa mecbur etmelerini;
- Başkurtların ve Ruslara tabi olan halkların Kazak esirleri bırakmaları karşılığında, kendilerinin de Rus esirleri bırakacaklarını vadettiler (Yorulmaz 2013: 96 – Kazahsko. 1961: 35-37).

Rusya, Ebulhayr Han'ın müracaatını memnuniyetle karşıladı. Rusların memnuniyetinin sebepleri: doğuda güçlü durumda olan Cungar Hanı Galdan'a karşı istifade edebilecekleri müttefik elde etmeleri ve birkaç yüz binlik yeni halk kütlesi kazanmalarıydı (Levşin 1996: 179). Rusların Kazakları kendi hakimiyetine kabul etmelerinde Başkurt faktörü de vardı. Devamlı Ruslara karşı isyan halinde olan Başkurtların tamamen Rus hakimiyetini kabul etmelerinin yanında, kendi hakimiyetindeki halk gibi kabul ettiği Başkurtların Kazaklarla yağma faaliyetlerini durdurmak, istemeleri idi (Lapin 2012: 141). Kazakların Rus hakimiyetini kabulü, Rusların Kazak bozkırının iç kısımlarına nüfuz etmesini ve Rusya'nın iç kısmında kalacak Başkurtların kaçacak yerlerinin kalmaması sonucunu ortaya çıkaracaktır. Çünkü Başkurtlar, Ruslardan kaçmak için her zaman Kazak topraklarına giriyordu.

Rus idarecileri, Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesi ile doğu ve güneydoğuda elde edecekleri kazançları bu şekilde kaydetmişlerdir: Rus İmparatorluğu (Bir damla kan dökmeden) birkaç yüz binlik halkı, kendilerine tabi olacaklar; Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesi, güneydoğu bölgelerinin güvenliğini temin edecek; bu devirde Cungar Hanlığı hala güçlü durumda idi ve I Petro onlar ile savaşmaktan çekiniyordu, Kazakların Rus hakimiyetini kabul ettikten sonra, onlardan istifade ederek, Cungarlara karşı harekete geçip, onları zayıflatmak mümkün olacaktı; Kazaklar, devamlı isyan ederek, hükümeti zor duruma sokan Başkurtlara, Karakalpaklara ve I Petro döneminde Rusya'ya büyük tehlike yaratan Hive Hanlığı'na karşı istifade edilebileceklerdir. Böylece, Hive durdurula bilecektir (Levşin 1996: 179).

Kazak elçilik heyetine karşılık Rus elçilik heyeti, A. İ. Tevkelev başkanlığında Kazak topraklarına girdi (Saray 2002: 122). Rus elçilik heyetinin Kazak topraklarına girmesi ile halk, Ebulhayr Han'ın asıl maksadını anladı. Halk meclisinde hem Ebulhayr Han hem de Tevkelev, sorguya çekildi. Mecliste, halk temsilcileri, Ebulhayr Han'ın hakimiyet mücadelesinde yalnızlıktan kurtulmak için siyasi oyunlara müracaat ettiğini anladılar ve onlar, Han'a yalnız devam eden dış düşmanlara karşı yardım talep etmek için Rusya'ya elçi göndermesini kabul ettiklerini, fakat onun Rusya hakimiyetini kabul edilmek için müracaat ettiğini ve ona bu yetkiyi vermediklerini konularında tartışmalar çıktı. Sonuçta, Rus hakimiyetinin kabulü meselesi uzun tartışmalara sebep oldu. Rus hakimiyetini kabul etmek istemeyen Kazak halkı, Rus elçilik heyeti başkanı Tevkelev'i üç defa öldürmeye teşebbüs ettiler. Tevkelev'i korumakta çaresiz kalan Ebulhayr Han, halk üzerinde nüfuzlu batırlardan olan Bögenbay'ı kendi tarafına çekmekte başarılı oldu. Böylece, Ebulhayr, Tevkelev'i koruma görevini Bögenbaya verdi (Levşin 1996: 182). Bögenbay, 1710 yılındaki Cungar savaşlarında Kazak ordusunun başkomutanı idi ve halk üzerinde güçlü nüfuzu vardı. Tevkelev'i öldürmek isteyen Kazaklar, eğer başarılı olsa idi, onların Rus hakimiyetini kabul etmesi mümkün olmazdı. Ayrıca, bir asırdan uzun süren Kazakların Rus işgaline maruz kalması süreci, Ruslar için daha zor durumda olmaları sonucunu ortaya çıkara bilirdi. Ebulhayr, Tevkelev'e Bögenbay'ı kendi tarafına çekme tavsiyesinde bulundu. Tevkelev, Ebulhayr'ın tavsiyesine uygun hareket ederek, Bögenbay'a hediyeler vererek, kendi tarafına çekmekte başarılı oldu. Halk meclisinde, Rusya'ya sadakat yemini merasimi sırasında, Bögenbay'ın ilk yemin edenler arasında olmasının etkisi ile 27 halk temsilcisi daha sadakat yemini etti. Bögenbay, Rusya'ya sadakat yemini etmese, Kazaklar üzerinde Rus hakimiyeti başlamazdı ve Ebulhayr Han, öldürülme bile, zaten az olan halk üzerindeki nüfuzu tamamen biterdi (Yorulmaz 2013: 111).

Tevkelev, Ebulhayr Han'la beraber Aral arazilerine gitti ve Bögenbay'ın desteyi ile Rus hakimiyetini kabul edenlerin sayısını arttırdı. Tevkelev, Aral arazilerinde iken, Karakalpak Hanı Kayıp Han, elçilerini göndererek, Rus hakimiyetini kabul ettiğini bildirdi. Kayıp Han'ın Rus hakimiyetini kabul etmesi ile Rus hakimiyetini kabul edenler kuvvetlendi. Ayrıca, Kayıp Han'ın Rus hakimiyetini kabulü Ebulhayr'ı cesaretlendirdi ve o, Orta Cüz Hanı Semeke'ye, Rus hakimiyetini kabul etmek için davet mektubu gönderdi. Ebulhayr, Tevkelev'e danışarak, Semeke'ye mektubu gönderdi. Sonuçta Semeke Han'a gönderilen elçiler, onun kendi isteği ile Rus hakimiyetini kabul ettiği cevabı ile geri döndüler (Yorulmaz 2013: 114 – Kazahsko. 1961: 63-64).

Ebulhayr Han, Tevkelev'i yanına alarak, Seyhun nehri etrafı araziler göç etti. Onun maksadı, Hive Hanlığı'nı da Rus hakimiyetine kabul etmek için davet etmek idi. Ebulhayr'ın böyle hareket etmesindeki maksadı, Rusya'nın itimadını kazanmak ve muhaliflerinden uzak kalmak istemesi idi (Levşin 1996: 183). Ebulhayr, Hive Hanlığı'nı Rus hakimiyetine kabul ettirmek için çok çaba harcamasına rağmen başarılı olamadı. Ebulhayr'ın Hive'ye nüfuz etme çabasındaki başarısızlığına, İran hükümdarı Nadir Şahın siyasi-askeri baskısı etki etti.

Ebulhayr Han, 1731 yılında Rus hakimiyetine kabul edilmesi karşılığında, 4 bin tilki derisi yasak vergisi vadetti. Ebulhayr'ın vadinin yanında: önemli Kazak idarecilerinden Batır Sultan bin tilki ve bin korsak (Bozkır tilkisi); Ebulhayr'ın oğlu Nurali Sultan bin tilki derisi yasak vergisi vadettiler (Kazahsko. 1961: 37-40).

1731 yılında Petersburg'a dönen Tevkelev, Ebulhayr Han'a ve diğer Kazak idarecilerine:
-Rus ticaret kervanlarını koruma;
-Deri ile yasak vergisi verme;
-Amanat (Esir) verme;
-Rus kanunlarını kabul etme. Görevlerini ve şartlarını kabul ettirdi (Dobrosmislov 1900: 7 – Yerofeyeva 2006: 268).

Kazaklara Rus elçilik heyetini başkanı olarak giden Tevkelev, aslen Tatar olup, Rus hizmetine başlayınca Aleksey İvanoviç Tevkelev adını aldı. Tevkelev, I Petro döneminin önemli devlet adamlarından oldu. Ayrıca o, tecrübeli diplomat, doğu dilleri uzmanı ve Dış İşleri Bakanlığı görevlisidir. Tevkelev'in Rus elçilik heyeti başkanı olarak, Kazaklara gönderilmesinin yanında, gizli görevi de vardı. Tevkelev'in gizli görevi, Kazakların siyasi durumu ve coğrafyası hakkında bilgi toplamak idi (Yerofeyeva 2006: 268).

XVIII asrın 30'lu yıllarında Kazak-Rus ilişkileri, siyasi-ekonomik sebeplerle başladı. Kazaklar, kendi aralarında hakimiyet mücadeleleri eden hanlar ve sultanlara karşı, yerleşmiş siyasi-ekonomik yapısı olan Rusya'nın hakimiyetini kabul etmeyi, kendi menfaatleri için uygun olduğunu düşünüyorlardı (Apollova 1948: 192). Bu şekilde kaydedilen Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesi meselesi, aslında yukarıda kaydettiğimiz gibi Ebulhayr Han'ın siyasi oyunları ile başladığı süreç idi. Ebulhayr Han'ın Ruslar ile siyasi ilişkilerinden sonra 19 Şubat 1731 yılında Çariçe'nin fermanı ile Kazaklar, Başkurtlar ve İdil Kalmukları gibi Rus hakimiyetine kabul edildiler (Apollova 1948: 192).

Tevkelev'in Kazak topraklarından iken ettiği çabaları sonuç verdi. Tevkelev, Küçük ve Orta Cüz'ün bazı biyelerini Rusya'ya sadakat yemini ettirdi. Bazı biyeler ise, Rusya'ya sadakat yemini etmeyi kabul etmedi. Tevkelev'in Büyük Cüz ile herhangi bir ilişkisi olmadı. Büyük Cüz'ün Cungar hakimiyetinde olması, onun Cüz'le alakalı bir talebinin olmasını engelledi.

Burada yine Rusların Cungar savaşı istemedikleri ve onlarla savaştan çekindikleri ortaya çıkıyor. Tевкеlev'e göre, Kazakların üstün idareci grupları olan Küçük ve Orta cüzlerin bir kısımlarını da olsa, Rus hakimiyetini kabul etmesi, onun başarısı idi. Fakat, Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesinin esas mesuliyetlilerinin idareci sınıf olan Beyaz kemik (Töreler sınıfı = Cengiz Han soyundan olanlar) sınıfının siyasi oyunları idi (İstoriya 2011: 232-234).

1730-31 yıllarındaki Kazak-Rus ilişkilerinin Kazakların Rus hakimiyetini kabulü sürecini başlatmasının yanında, bir başka sonucu Orenburg'un kurulması idi. Rusya'nın Ebulhayr'a teklif ettiği Orenburg meselesi, onun tarafından olumlu karşılandı ve kendi talebi haline geldi. Sonuçta Rusya, Orenburg'un kurulması görevini İ. Krillov'a verdi. Orenburg keşif heyetinin başkanlığına getirilen Krillov, Orenburg'un kurulmasının esas maksadının bölge halkaları arasında etnik ayrıştırma merkezi olmasını istiyordu (Roy 2019: 58). 1734 yılında kurulan Orenburg, Rusların vadettiği gibi Ebulhayr'a verilmeyip, kendileri yerleştiler ve Kazak-Başkurt sınırında hakimiyetlerini kuvvetlendirdiler. Orenburg, Yayık sınır hattı ile Rusların Kazak iç işlerine karışmasını kolaylaştırdı (Berber 2021: 80). Kurulduktan sonra Batı Kazaklarına nüfuz etme merkezi haline gelen Orenburg, aslında I Petro'nun isteği idi. I Petro'nun maksadı; Orenburg sınır hattının tespit edilerek, isyankâr Başkurtların Rusya'ya itaat etmek mecburiyetinde kalmaları idi (Rıçkov 1896: 4). Ebulhayr'ın Orenburg'un kurulmasını kabul etmesindeki maksadı; Orenburg vasıtasıyla kendi halkı arasındaki muhaliflerine, İdil Kalmuklarının ve Başkurtların yağma hücumlarından korunmak istemesi idi. Ayrıca Kazak-Başkurt sınırına kurulan Orenburg'a yerleşecek olan Ebulhayr, Başkurtları hakimiyeti altına alarak, kendisini veya oğullarından birini Başkurt hanı ilan ettirmek idi (İstoriya 2011: 230). Orenburg, birkaç küçük kale ile Astarhan valiliğine dahil olan Samara'ya birleştirildi. Orenburg keşif heyetinin ilk başkanı İ. Krillov, I Petro döneminin önemli devlet adamlarından idi. 1734-1737 yılları arasında Orenburg keşif heyetinin başkanı Krillov; 1737-1739 yılları arasında tarihçi V. N. Tatişçev idi. Orenburg keşif heyetinin merkezi İsetskaya eyaletindeki yerleşim yerleri olan Çebarkul ve Çelyabinsk idi. 1740 yılında Ufa valiliği ve Orenburg keşif heyeti arazileri tespit edildi. 1744 yılında Çariçe Katarina'nın fermanı ile Orenburg valiliği kuruldu. Bu durumun yanında Orenburg'un üç defa yer değiştirip, yeniden inşa edilmesi (1734-1739-1743), Rus-Kazak sınırının devamlı değiştiğini ortaya koymaktadır (Lapin 2012: 152). Ayrıca Orenburg'un kurulmasının yanında, Kazakların Rus hakimiyetini kabul etmesi, Ruslara Hive'ye siyasi baskı oluşturmasına fırsat yarattı (Jukovskiy 1915: 75).

1737 yılında Başkurtlar, Rusya'ya isyan etti. Bu isyan zamanında Ebulhayr Han, Başkurtlara yardım etti. Ebulhayr Han'ın maksadı, kendisini veya oğullarından birini Başkurt hanı ilan ettirmektir. Rusya, Ebulhayr'ın maksadını anladığında, onu Orenburg'a davet ederek, yeniden sadakat yemini etmesi talep etti. Ayrıca sadakat yemini merasiminde, Ebulhayr'ın oğullarından Hoca Ahmet amanat olarak, Ruslara verildi (İstoriya 2011: 235).

1730 yılında Ebulhayr Han, oğlu Nurali'nin kendisinden sonra han tayin edilmesini Rusya'ya kabul ettirmişti (Yorulmaz 2013: 210). Böylece, Küçük Cüz'de hanlığın Ebulhayr Han soyuna verilmesi gelenek haline geldi. Bu durum, ileride Nurali Han'la beraber Rusların adamı olan Ebulhayr Han soyundan hanlara karşı, bağımsızlık hareketlerinin, ortaya çıkmasının sebeplerinden biri oldu. 1742 yılında, Orenburg keşif heyetinin başkanı olarak tayin olunan İ. İ. Nepluyev ile Ebulhayr'ın iyi ilişkilerinin olmaması, Ebulhayr'ı, Rusya'dan uzaklaştırdı. Ebulhayr, başarısı gibi gördüğü Rus hakimiyetine kabulü, Nepluyev'in siyaseti

sonucunda başarısızlık hissi haline geldi. Bu durum, Ebulhayr'ı farklı siyaset takip etmeye mecbur etti. Ebulhayr Han, ömrünün sonlarında, Cungarlar ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Ebulhayr, Cungar hakimiyetine kabul edilmesini talep etmekte idi. Ebulhayr Han'ın Ruslardan farklı müttefik arayışında olmasını ortaya çıkaran bir başka olay, 1741 yılında Petersburg'da Ebulhayr Han'ın elçileri, Osmanlı elçileri ile görüştü. Bu görüşme sırasında Kazak heyeti, Osmanlılardan yardım talep ederek, kendilerini Rus hakimiyetinden kurtarmalarını talep etmekte idiler (Togan 1981: 175). Ebulhayr, Rusların takip ettiği siyaset sonucunda, yeniden yalnızlaştı. Ebulhayr, siyasi yalnızlıktan kurtulmak için Ruslara ettiği müracaatı bu defa Cungarlara etti. Ebulhayr, Cungarlara ettiği müracaatın sonucunu öğrenmeden 1748 yılında öldürüldü. Barak Sultan tarafından öldürülen Ebulhayr Han'dan sonra Küçük Cüz'e oğlu Nurali, han tayin edildi. Nurali'nin Kazak geleneklerine göre olmasa bile, han seçilmesine rağmen hanlığının Rusya tarafından tasdik edilmeden, "Han" unvanını kullanmadı. Bu durum onun bir Kazak hanı olmasından çok, Rus memuru gibi idare edeceğini ortaya koymaktadır (Yorulmaz 2013: 186). Böylece, Küçük Cüz'de Rus hakimiyeti yerleşmiş oldu.

3. ORTA CÜZ KAZAKLARI ÜZERİNDE RUS HAKİMİYETİNİN KURULMASI

1730 yılında Kazak Cüzlerinin birbirinden bağımsız olduğunda, Orta Cüz'de hakimiyet Semeke Han'da idi. Orta Cüz Hanı Semeke Han olmasına rağmen, Ebulmambet Sultan'ın nüfuzu vardı. Bu durum, Kazaklar arasında siyasi birliğin olmaması, sadece Cüzler arasında değil, Cüzler dahilinde de olduğunu ortaya koymaktadır. Adlarını kaydettiğimiz kişilerin yanında: Batır ve Barak sultanlar, Bögenbay gibi batırların nüfuzu vardı.

Semeke Han, 1731 yılında Ebulhayr'ın Rus hakimiyetini kabul etmeye davet mektubunu, olumlu cevap verdi. Semeke, Rus hakimiyetine kabulü karşılığında, 2 bin tilki ve bin korsak derisi yasak vergisi vermeyi vadetti (Kazahsko. 1961: 37-40). Semeke Han, 1731 yılında Rus hakimiyetine kabul etmiş olmasına rağmen, aynı yıl Ebulhayr-Rus yakınlaşmasını engellemek için Rus halkı olan Başkurlara hücum etti. Semeke Han'ın iki defa Başkurlara hücum etmiş olmasına rağmen başarısız oldu (Kazahsko. 1961: 81-83). Bu durumun ortaya çıkmasında, Semeke'nin hareketlerinden haberdar olan Rusların Başkurları bilgilendirmesi ve neticede, onların Semeke'yi hazır durumda bekliyor olmaları etkili oldu. Başarısız olan Semeke, Rusya halkı olan Başkurlara hücum ettiği için Rus hakimiyetini reddetmiş oldu. Semeke Han, Cüz üzerinde yeterli nüfuzu temin edemediği için 1734 yılında Rusya'ya müracaat ederek, hakimiyete kabulünü talep etti. Rusya, Semeke'nin daha önce Başkurlara hücum ettiğini hatırlatıp, sadakatle Rusya'ya hizmet edeceği takdirde, hakimiyete kabul edileceği kaydetti. Fakat, Semeke Han, Rusya'nın cevabını ala bilmeden öldü (Yorulmaz 2013: 124 – Kazahsko. 1961: 117-118).

Semeke Han'ın ölümünden sonra Orta Cüz'ün Hanı, Ebulmambet (1734-1771) oldu. Ebulmambet, Semeke Han dönemindeki nüfuzu sebebi ile Orta Cüz'ün Hanı oldu. Ebulmambet Han döneminde ise, Abilay Sultan'ın nüfuzu ile Orta Cüz'ün Hanı gibi hareket ediyordu. Fakat, Ebulmambet Han'ın uzun hanlığı döneminde, ona karşı harekete geçmedi. Semeke Han'ın Rus hakimiyetini kabul edilmesinin ardından ölümü ile Orta Cüz'de Rus ilişkileri karışık durumda kaldı. Orta Cüz-Rusya ilişkilerinin karışık durumdan kurtarmak için Orenburg keşif heyeti başkanı Tatişçev, Cüz idarecileri olan Ebulmambet ve Abilay'ı Orenburg'a davet etti. Kazak idarecileri, Tatişçev'in davetine katılmadı. Tatişçev, bu durum

karşısında, Ebulmambet ve Abilay'ın gelmeme sebeplerinin araştırılmasını için bir subay gönderdi. Rus subay birkaç Kazak boy beyi ile geri döndü. Boy beyleri, Ebulmambet ve Abilay'ın İrtiş nehri arazilerinde oturdukları için uzak olan Orenburg'a gele bilmediklerini, fakat gelecek yıl davete iştirak edeceklerini bildirdiler. Tatişçev'in görevden alınmasıyla birlikte, onun düşündüğü Orta Cüz idarecileri görüşmesi olmadı. Tatişçev'in yerine Knez Urusov tayin edildi (Doğan 2021: 137).

Rusya, 1740 yılında Başkurt isyanı sırasında, Başkurtları ağır cezalandırırken, Kazak ileri gelen adamlarını kendine yaklaştırmaya çalışırdı. 1740 yılında Orenburg'da tertip edilen sadakat yemini merasiminde Ebulmambet Han ve onun önemli yardımcısı Abilay Sultan olmakla, Orta Cüz'ün ileri gelen adamları da vardı. Kazak-Rus ilişkilerinin iyileşmesi, sınırda yeni Rus kalelerinin inşa edilmesini ve hazırda inşa olunan kalelerin kuvvetlendirilmesini kolaylaştırdı (İstoriya 2011: 236). Orenburg keşif heyetinin başkanı olan V. Urusov ile Orenburg'da görüşen Ebulmambet Han ve Abilay Sultan vasıtasıyla Orta Cüz'de karışık durumda olan Rusya ilişkileri, resmen kuruldu (Yorulmaz 2013: 146). Orenburg görüşmeleri, Rusya'nın Cüzler üzerinde hakimiyetini kurma maksadına hizmet etti. (Doğan 2021: 138). Böylece Rusya için Orenburg, yalnız Küçük Cüz'e değil, Orta Cüz'e de nüfuz etme merkezi haline geldi. Bu duruma rağmen Orenburg, Küçük Cüz'ün idareciliğine; Sibiryaya genel valiliğine de Orta ve Büyük Cüzlerin idareciliği yetkisi verildi. Bu duruma paralel olarak, Rusya tarafından Küçük Cüz Kazaklarına Orenburg Kazakları, Orta Cüz Kazaklarına da Sibiryaya Kazakları adı verildi.

SONUÇ

Kazak Hanlığının kurulduğu 1465 yılından itibaren Kalmuklarla savaşları da başladı. Özellikle XVIII asrın başlarındaki Kazak-Kalmuk savaşları, Kazakların siyasi, sosyal ve ekonomik yönlerden ağır kayıplarına sebep oldu. Kazak hanları arasında yaşanan hakimiyet mücadelesi, yıkılan düzenle birlikte had safhaya ulaştı. Kazak hakimiyet mücadelesi kısa süre içinde, Kazak hanlarının birer birer Rus hakimiyeti kabul etmesi ile sonuçlandı.

Kazak Hanları arasında Rus hakimiyetini ilk kabul eden Küçük Cüz Hanı Ebulhayr Han oldu. Ebulhayr Han'ın tarihi yanlışı olan bu durum, zamanla kendisinde pişmanlık hissine dönüştü. Ebulhayr Han'dan sonra Orta Cüz Hanı Semeke Han aynı yolu takip ederek, Rus hakimiyetini kabul etti. Semeke Han'ın Ruslarla ilişkileri başarılı olmadı. Semeke Han döneminden sonra, Orta Cüz'de Rus ilişkileri karışık durumda kaldı. Orenburg keşif heyetinin başkanı Tatişçev'in çabaları sonucunda 1740 yılında Orta Cüz-Rusya ilişkileri Rusların yararına olacak şekilde kuruldu.

Kazak-Rus ilişkilerinin Kazaklar açısından önemli bir neticesi de Orenburg'un kurulması idi. Orenburg, Rusya'nın bütün Kazak coğrafyasına nüfuz etme merkezi haline getirildi. Orenburg keşif heyetinin ilk başkanı olan İ. Krillov'un hedefi olan bölge halkları arasında etnik ayrıştırma merkezi olması idi. Orenburg, bölgenin göçeri halkları olan Kazaklar, Başkurtlar ve İdil Kalmukları arasındaki siyasi-askeri ilişkileri etki eden merkez idi.

KAYNAKÇA

- Apollova, N. (1948). *Prisoedineniye Kazaxstana k Rossii*. Alma-Ata: A. N. Kaz. SSR.
Berber, O. (2021). *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*. Ankara: TTK.

- Dobrosmislov, A. İ. (1900). *Turgayskaya oblast (İstoriçeskiye oçerk)*. Orenburg.
- Doğan, O. (2021). *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. Ankara: TTK.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. (2013). Yayın kurulu başkanı: M. K. Kozəbayev. Çeviren: Abdulvahap Kara. İstanbul: Selenge yayınları.
- İstoriya Kazaxskoy SSR s drevneyşih vremen do naşih dnei*. (1949). Red. İ. O. Omarova, A. M. Panktoboy. Alma-Ata: A. N. Kaz SSR.
- İstoriya Kazaxskoy SSR s drevneyşih vremen do naşih dnei*. (2011). Ot. Red. İ. Dimitrova. Almatı.
- Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoşeniya Rossii s Buxaroi i Hivoy za trehsotletie*. Petrograd: Trudı obşectva Pysskih orientalistov № 2.
- Kazaxsko-Russkie otnoşeniye v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i metarialov)*. (1961). Alma-Ata: A. N. Kaz. SSR.
- Kuzembayuli, A., Abil, E. A. (2006). *İstoriya Kazaxstana: Uçebnik dlya vuzov*. Kostanay: Kostanay Regionalnıy institut istoriçeskih issledovaniy.
- Lapin, N. C. (2012). *Deyatelnosti O. A. İgelstroma v kontekste Kazaxsko-Russiyskih vzaimootnoşeniy (1780-e–1790-e godı)*. Astana: Sariarka.
- Levşin, A. İ. (1996). *Opisaniye Kırgız-Kazaçih, ili Kırgız-Kaysatskih, ord i stepy*. Almatı: Sanat.
- Öteniyaz, S. (2004). *Kayıp Han ile I. Petro Arasındaki Münasebetler*. Selçuk Üniversitesi Dergisi. Çeviren: Orhan Doğan. S. 16-17-18. s. 299-305.
- Razniye bumagi General-Mayora Tevkeleev ob Orenburgskom kraye i o Kırgız-Kaysatskix ordax 1762 god*. (1852). Vremennik imperatskovo obşectva istorii i drevnostey Rossiyskix. Kh. 13. s. 15 – 19.
- Rıçkov, P. İ. (1896). *İstoriya Orenburskaya (1730-1750)*. Orenburg: Tipo-Litografiya İv. Evfimovskavo-Mirovitskavo.
- Roy, O. (2019). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi*. Çeviren: Mehmet Moralı. İstanbul: Metis yayınları.
- Saray, M. (2002). Kazakistan. *TDV İA. C. XXV*. Ankara: TDV. s. 121-125.
- Saray, M. (2014). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: TTK.
- Taymasov, S. U. (2006). *Başkordostan i Kazaxstan b period stanovleniya Orenburgskoy gubernii*. Sterlitamak: Sterlitamak Gos. Ped. Akad.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun yayınları.
- Yerofeeva, İ. V. (2007). *Han Abulhair: polkovodets, pravitel, politiki*. Almatı: Dayk-Press.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: TTK.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele (XVII. – XX. Asır Başları)*. Çeviren: Ayhan Çelikbay. Ankara: TTK.
- Ziyayev, H. Z. (1983). *Ekonomiçeskie svyazi sredney azii s cibiryu v XVI-XIX vv.*. Taşkent: A. N. Uz. SSR.